

Бойко Я. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри перекладу

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС ЯК ФАКТОР КОГНІТИВНОЇ ВАРІАНТНОСТІ ОРИГІНАЛУ І ПЕРЕКЛАДУ З ПОЗИЦІЙ ФРЕЙМОВОЇ СЕМАНТИКИ (на матеріалі українських ретрансляцій творів У. Шекспіра)

Анотація. У запропонованій розвідці обґрунтовується поняття когнітивного дисонансу як фактору когнітивної варіантності діяхронних ретрансляцій часово віддаленого першотвору з позицій фреймової семантики. Матеріалом дослідження слугували часово віддалений першотвір, яким постає трагедія У. Шекспіра “Macbeth” (1605), та її діяхронні ретрансляції, авторами яких є П. Куліш (1900), Т. Осмачка (1930), Ю. Корецький (1940), Б. Тен (1986) і О. Грязнов (2008). У статті послідовно представлено основні етапи дослідження, які включають: визначення специфіки когнітивного дисонансу з позицій теорії і практики перекладу; обґрунтування когнітивної варіантності оригіналу і перекладу як результату когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача; моделювання когнітивної варіантності оригіналу і перекладу у світлі фреймової семантики. Встановлення когнітивної варіантності концептуального змісту одиниць оригіналу й одиниць перекладу у статті здійснено шляхом фреймового мапування, тобто співвідношенням п'яти слотів (референція, емотивність, образність, оцінність, стилістичне забарвлення) у складі фреймів одиниць оригіналу й одиниць перекладу з метою виявлення смислової невідповідності між ними. Залежно від смислового компонента концептуального змісту одиниць оригіналу, який має варіантний відповідник в одиниці перекладу, розрізняємо чотири типи когнітивної варіантності: референтний когнітивний варіант (невідповідність одиниць оригіналу за референтною співвіднесеністю), валоративний когнітивний варіант (формування іншої оцінності концептуального змісту одиниць перекладу), смисловий когнітивний варіант (втрата емотивності, образності і стилістичного забарвлення одиниць оригіналу), нульовий когнітивний варіант (відсутність варіантів передачі концептуального змісту одиниць оригіналу).

Ключові слова: когнітивний дисонанс, когнітивна варіантність, фреймова семантика, референтний когнітивний варіант, валоративний когнітивний варіант, смисловий когнітивний варіант, нульовий когнітивний варіант.

Теорія когнітивного дисонансу (далі – КД), що належить до суміжних із мовознавчою наукою областей, привертає увагу науковців у сфері філософії, психології, літератури, лінгвістики більше 60-ти років. Останнім часом теорія КД набула широкого висвітлення у роботах вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері перекладознавства (Г. Д. Воскобойник, С. В. Біякова, О. А. Хопяйнен, С. А. Вебер, В. З. Дем'янков, Т. В. Дроздова та ін.) та постійно оновлюється і збагачується сучасними теорі-

ями та підходами у вивченні цього питання (Я. В. Бойко). У рамках сучасного когнітивного підходу до перекладацької діяльності (А. Нойберт, Г. Шрив, П. Кусмаул, П. Зікінгер, А. Рохо-Лопез, Б. Левандовська-Томашик, Т. А. Янссен-Фесенко, О. В. Дзера, В. Г. Ніконова та ін.) ця теорія має на меті визначити адекватність перекладу, вивчити причини перешкод на шляху досягнення адекватного перекладу та знайти шляхи їх максимального зменшення й усунення в процесі перекладу. Проте деякі важливі теоретичні та методологічні питання, пов'язані з визначенням тих критеріїв, за якими встановлюється адекватність тексту оригіналу і тексту перекладу в умовах когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача, ще й досі не вирішені. Нерозв'язаною залишається проблема множинності перекладів, що є результатом дії когнітивних механізмів мисленнєвого процесу перекладача у пошуку індивідуальних перекладацьких рішень в умовах когнітивного дисонансу.

Метою цієї статті є обґрунтування типології когнітивної варіантності діяхронних ретрансляцій часово віддаленого першотвору як результату когнітивного дисонансу з позицій фреймової семантики. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) визначити специфіку когнітивного дисонансу з позицій теорії і практики перекладу; 2) охарактеризувати феномен когнітивної варіантності оригіналу і перекладу як результату когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача; 3) продемонструвати когнітивну варіантність оригіналу і перекладу у світлі фреймової семантики у чотирьох різновидах: референтний когнітивний варіант, валоративний когнітивний варіант, смисловий когнітивний варіант, нульовий когнітивний варіант. **Матеріалом дослідження** слугували: часово віддалений першотвір – трагедія У. Шекспіра “Macbeth” (1605) та її українські ретрансляції XIX–XXI ст.

Термін «**когнітивний дисонанс**» (від лат. *cognitio* «пізнання» і *dissonantia* «несузвучність», «нестройність», «відсутність гармонії») – стан психічного дискомфорту індивіда, викликаний зіткненням у його свідомості конфліктуючих уявлень: ідей, вірувань, цінностей або емоційних реакцій [1]. Г. Д. Воскобойник [2] визначає КД у перекладі як усвідомлення обмежень у виборі засобів мови перекладу, оскільки у процесі ознайомлення з оригінальним контекстом перекладачеві важко прочитати наявну інформацію, надану автором у тексті твору, тобто знайти чи вибрати елемент, що відповідає оригіналу тексту. С. А. Вебер [3, с. 33–34] виділяє три сфери, які можуть породжувати КД: 1) *сфера міжособистісних стосунків* (тип «суб'єкт – суб'єкт», заснований на

конфлікті інтересів); 2) *сфера людини та її оточення* (гносеологічний, або тип «суб'єкт – об'єкт»); 3) *сфера регулювання діяльності людей*, пов'язаних зі створюваними ними культурними цінностями (аксіологічний тип). Я. В. Бойко [4] визначає три фактори, які можуть спровокувати КД у сприйнятті тексту перекладу: *гносеологічний дисонанс* (зіткнення суперечливих знань); *ідеологічний дисонанс* (зіткнення суперечливих ідей, переконань, вірувань); *культурно-естетичний дисонанс* (зіткнення суперечливих поведінкових настанов, міжкультурних розбіжностей). В. З. Дем'янков [5, с. 34–39] аналізує когнітивний дисонанс у зв'язку з текстами з подвійним змістом (неоднозначністю) і виділяє такі модулі їх розуміння як інструменту досягнення співзвучності: 1) володіння мовою; 2) вироблення та перевірка гіпотез щодо змісту всього тексту; 3) обробка інформації; 4) реконструкція намірів мовця; 5) виявлення невідповідності між внутрішнім світом слухача та модельованим світом дискурсу; 6) порівняння співвідношення між внутрішнім світом і модельним світом; 7) встановлення балансу між модельним світом і безпосереднім сприйняттям дійсності (особою, яка її інтерпретує); 8) співвідношення між розумінням та іншими діями слухача; 9) вибір і зміна способу розуміння.

У рамках сучасного когнітивного підходу до перекладацької діяльності постулюється, що у ситуаціях міжмовного перекладу всі стратегії здійснюються у когнітивному інформаційному полі, зовнішні межі якого визначаються контекстом ситуації, а конкретні перекладацькі рішення залежать від здатності перекладача використати відповідний потенціал поля. Обставини, що перешкоджають кореляції значення одиниці оригіналу з одиницею перекладу, мають назву «зсув» і зумовлюють когнітивний дисонанс перекладача та рецептора.

В умовах когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача пошук індивідуальних перекладацьких рішень зумовлює множинність перекладів того самого тексту оригіналу. Встановлення адекватності множинних перекладів часово віддаленого першотвору постає важливою проблемою художнього перекладу. У ході розв'язання цієї проблеми В. Г. Ніконова [6, с. 21–28] розробляє типологію міжмовної мовленнєвої кореляції, залучаючи інструментарій семантичного аналізу лексичної одиниці в оригіналі і в перекладі шляхом співвідношення компонентів їх значення (денотативно-сигніфікативного та / або конотативного).

У запропонованій розвідці встановлення адекватності множинних перекладів часово віддаленого першотвору здійснюється з позицій *когнітивного підходу* до перекладацької діяльності. У процесі відтворення одиниць оригіналу перекладач має справу зі складною духовно-сисловою семантикою художнього тексту, що складається із вербальних і невербальних, інтенціональних і неінтенційних, імпліцитних та експліцитних елементів. Пошук індивідуальних перекладацьких рішень зумовлює **когнітивну варіантність** оригіналу і перекладу, яку розуміємо як взаємозв'язок альтернатив ретрансляції одиниць оригіналу (далі – ОО) і одиниць перекладу (далі – ОП), на відповідність форми та значення яких впливають різноманітні фактори (зіткнення суперечливих знань, ідей, переконань, вірувань, поведінкових настанов, міжкультурних розбіжностей), які відображаються у виборі різних стратегій (модернізація / історизація, доместикація / форенізація) у перекладі часово віддаленого першотвору. Когнітивна варіантність

оригіналу і перекладу визначається у разі, коли між зіставлюваними ОО й ОП існують відношення смислової варіативності, тобто смисловий компонент ОО, який впливає на смисл повідомлення (його референцію або оцінку), не має адекватного відповідника в перекладі.

Встановлення когнітивної варіантності концептуального змісту ОО й ОП здійснюється шляхом **фреймового мапування**, тобто співвідношенням п'яти смислових компонентів (слотів) ОО й ОП – референція, емотивність, образність, оцінність, стилістичне забарвлення – з метою виявлення смислової невідповідності між ними (про слоти концептуального змісту ОО й ОП див. [7, с. 81–84]). Залежно від смислового компоненту концептуального змісту ОО, який має варіантний відповідник в ОП, розрізняємо чотири типи когнітивної варіантності: *референтний когнітивний варіант*, *валоративний когнітивний варіант*, *смисловий когнітивний варіант*, *нульовий когнітивний варіант*.

Референтний когнітивний варіант – функційно рівноцінний і комунікативно рівнозначний концептуальному змісту ОО, що проявляється у рівноцінній емотивності, образності, оцінності і рівнозначному стилістичному забарвленні, але невідповідний ОО за референтною співвіднесеністю, тобто співвіднесеністю з об'єктами позамовної дійсності (референтами) в акті мовленнєвої комунікації. Референтний когнітивний варіант може мати різні типи логіко-смислових відношень з ОО: підпорядкування, включення, протиставлення, контрадикторності та ін., що слугує показником того, що при перекладі зберігаються ті поняття, за допомогою яких відбувається ідентифікація комунікативної ситуації засобами мови перекладу.

Валоративний когнітивний варіант – рівноцінно відтворює такі смислові компоненти концептуального змісту ОО, як референція, емотивність, образність і стилістичне забарвлення, але передбачає формування іншої оцінності (позитивної, негативної або нейтральної) концептуального змісту ОП по відношенню до ОО, яка залежить від естетичних переконань та ідеалів перекладача.

Смисловий когнітивний варіант відтворює фактуальну інформацію, структуровану у концептуальному змісті ОО, втрачаючи при цьому емотивність, образність і стилістичне забарвлення ОО. У результаті комунікативна інтенція оригіналу відповідає комунікативному ефекту перекладу.

Нульовий когнітивний варіант – це відсутність у тексті перекладу мовних / мовленнєвих варіантів передачі концептуального змісту ОО. Причини появи нульових когнітивних варіантів можуть бути різними, а саме: скорочення тексту оригіналу перекладачами, які підлаштовували текст для полегшення сприйняття зі сцени; спрощення важких для розуміння фрагментів оригіналу; компресія тексту перекладу з метою досягнення еквілінарності (точної відповідності кількості рядків в оригіналі і перекладі); жертвування смислом заради збереження еквіритмії тощо. Однак, якими б не були причини появи нульових когнітивних варіантів, їх наявність має впливати на появу когнітивного дисонансу.

Для ілюстрації визначених типів когнітивної варіантності розглянемо фрагмент із трагедії У. Шекспіра “Macbeth” (1605) [8] та його п'ять перекладів, авторами яких є: П. Куліш (1900) [9], Т. Осмачка (1930) [10], Ю. Корецький (1940) [11], Б. Тен (1986) [12] і О. Грязнов (2008) [13]:

<p>“Macbeth”: <...> <i>What cannot you and I perform upon / The unguarded Duncan? what not put upon / His spongy officers, who shall bear the guilt / Of our great quell?</i> [8]</p>	<p>П. Куліш: <i>Чого тоді не зробимо у двох ми / Із нещільнованим Дунканом? Чом би / Нам не звернутись на сих дворян губчастих / Усю вину за наш великий подвиг?</i> [9, с. 24]</p>
	<p>Т. Осмачка: <i>чого ми не здолаємо тоді зробити із Дунканом безборонним? Яку вину ми не складемо на цю насмоктану сторожу, наче губка?</i> [10, с. 36]</p>
	<p>Ю. Корецький: <i>Чого тоді не зможемо зробити / З Дунканом безборонним? І чого / Не звалимо на п'яних вартових? / Увесь тягар великого убивства!</i> [11, с. 35]</p>
	<p>Б. Тен: <i>Ми зробимо з беззахисним Дунканом / Все, що захочемо, й на п'яних слуг / За гріх усю провину складемо.</i> [12]</p>
	<p>О. Грязнов: <i>Тоді із королем роби, що хочеш! / Ми зможемо на п'яних слуг звалити / Усю відповідальність за убивство.</i> [13]</p>

ОО *the unguarded Duncan* [8] має повну когнітивну еквівалентність з ОП *Із нещільнованим Дунканом?* [9, с. 24] й ОП *з беззахисним Дунканом* [12] або часткову когнітивну еквівалентність з ОП *із Дунканом безборонним?* [10, с. 36] і ОП *З Дунканом безборонним* [11, с. 35] (про типи когнітивної еквівалентності див. Я. В. Бойко [14]). Зміну референції ОО *the unguarded Duncan* [8] у бік конкретизації спостерігаємо в ОП *тоді із королем роби* [13], який постає референтним когнітивним варіантом.

Різні типи логіко-сміслових відношень встановлюються між ОО *Of our great quell* [8] та його референтними когнітивними варіантами: відношення контрадикторності – з ОП *Усю вину*

за наш великий подвиг? [9, с. 24], причинно-наслідкові відношення – з ОП *За гріх усю провину складемо.* [12], що демонструє порівняння словникових дефініцій їхніх лексичних компонентів:

<p>quell – (<i>obsolete</i>) slaughter [15]</p>	<p>подвиг – (<i>книж.</i>) важлива своїм значенням дія; вчинок, здійснюваний у важких, небезпечних умовах; героїчний, самовідданий вчинок [16, т. 6, с. 736]</p>
	<p>гріх – порушення релігійно-моральних догм, настанов і т. ін. [16, т. 2, с. 171]</p>

Фреймове мапування концептуального змісту оригіналу і референтного когнітивного варіанту показано на рис. 1.

ОО *of our great quell* [8] також корелює зі **смісловим когнітивним варіантом** у перекладі О. Грязнова: *Усю відповідальність за убивство.* [13], у якому втрачаються такі смислові компоненти, як образність і стилістичне забарвлення. Про **нульовий когнітивний варіант**, тобто про відсутність у тексті перекладу мовних / мовленнєвих варіантів передачі концептуального змісту ОО, свідчить переклад Т. Осмачки [10, с. 36].

У смисловій структурі ОО *his spongy officers* [8] відсутня оцінність, яка з'являється у **валоративному когнітивному варіанті** *на цю насмоктану сторожу, наче губка* [10, с. 36]. Пор. словникові дефініції цих лексичних компонентів:

<p>spongy – resembling a sponge not firm or solid moist and soft like a sponge full of water [15]</p>	<p>Насмоктатися – (<i>неперех., перен., розм.</i>) напиватися доп'яна (<i>перех.</i>) багато випивати чого-небудь. [16, т. 5, с. 194]</p>
---	---

Фреймове мапування концептуального змісту оригіналу і валоративного когнітивного варіанту показано на рис. 2.

В інших перекладах ОО *his spongy officers* [8] відтворюється частковим когнітивним еквівалентом *на сих дворян губчастих*

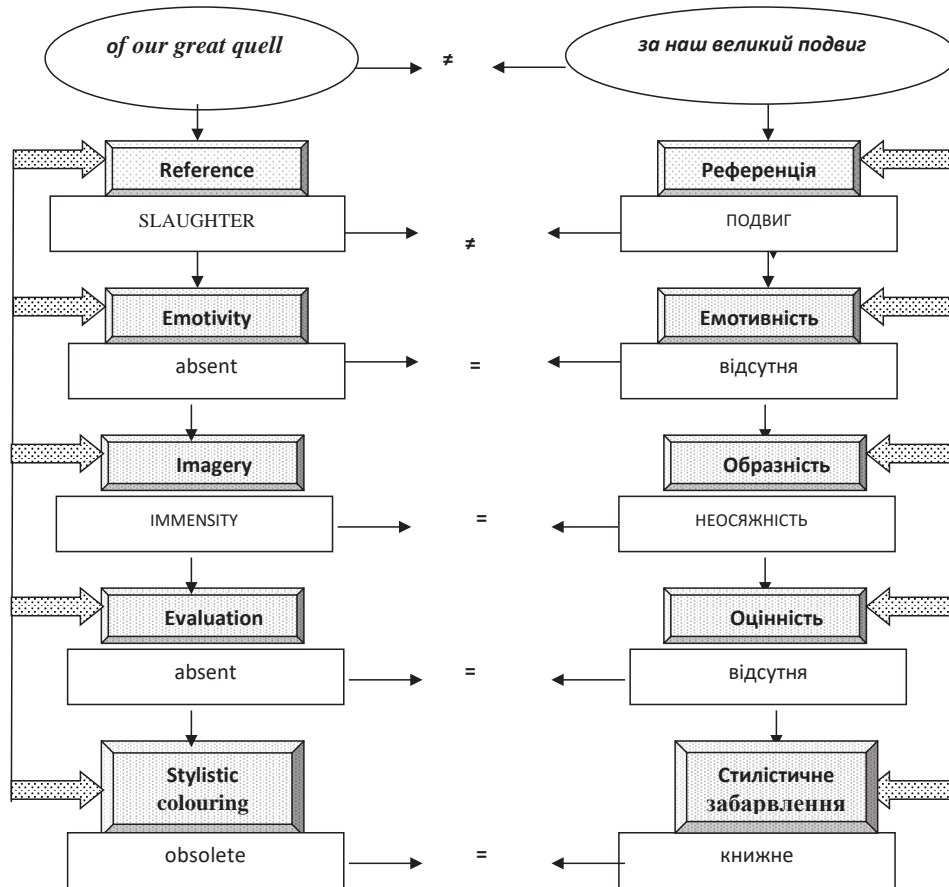

Рис. 1. Фреймове мапування концептуального змісту оригіналу і референтного когнітивного варіанту

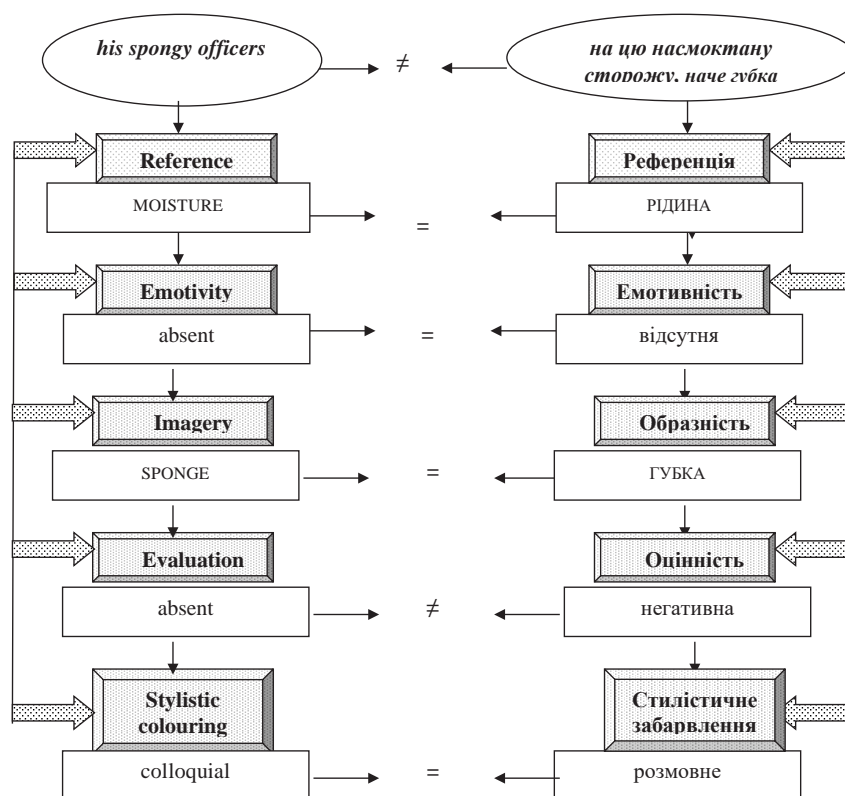

Рис. 2. Фреймове мапування концептуального змісту оригіналу і валоративного когнітивного варіанту

[9, с. 24] і **смысловими когнітивними варіантами**: на п'яних вартових [11, с. 35], на п'яних слуг [12; 13], які відтворюють лише фактуальну інформацію, структуровану у концептуальному змісті ОО, втрачаючи при цьому образність і стилістичне забарвлення ОО.

Отже, результатом когнітивного дисонансу мисленнєвої діяльності автора і перекладача постає когнітивна варіантність одиниць оригіналу й одиниць перекладу, тобто смисловий компонент одиниці оригіналу не має відповідника в перекладі. Фреймове мапування концептуального змісту, яке відбувається шляхом співвідношення смислових компонентів одиниці оригіналу й одиниці перекладу, унаочнює їхню неповну наближеність у плані змісту. Варіативність смислового компоненту концептуального змісту одиниць оригіналу через зсуви в оцінності, змісті й референтній співвіднесеності варіантного відповідника в перекладі зумовлює диференціацію когнітивної варіантності і виокремлення чотирьох різновидів – *референтного когнітивного варіанта, валоративного когнітивного варіанта, смислового когнітивного варіанта, нульового когнітивного варіанта*.

Література:

1. Festinger, L., Carlsmith, J. M. Cognitive consequences of forced compliance. *J. Abnorm. Soc. Psychol.* 1959. 58, P. 203–210. doi: 10.1037/h0041593
2. Воскобойник Г. Д. Лингвофилософские основания общей когнитивной теории перевода : дис. ... д-ра филол. наук. Иркутск, 2004. 331 с.
3. Вебер Е. А. Когнитивный диссонанс в дипломатическом дискурсе как конфликт социального и индивидуального. *Филология и современное лингвистическое образование* : материалы региональной конференции молодых ученых (Иркутск, 2-4 марта, 2004 г.). Иркутск: ИГЛУ, 2004. С. 33–34.
4. Boiko, Y. Cognitive dissonance in the light of plurality in translation. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends: Collection of scientific papers «ЛОГОС» with Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference (Vol. 2)*, Oxford, December 10, 2021. Oxford-Vinnitsia: P. C. Publishing House & European Scientific Platform, 2021. P. 81–84 ISBN 978-1-8380555-8-5 DOI 10.36074/logos-10.12.2021.v. 2.23.
5. Демьянков В. З. Когнитивный диссонанс: когнитивная языковая и внеязыковая. *Когнитивные исследования языка*. Москва, 2011. Вып. 9. С. 33–40.
6. Ніконова В. Г. Проблема адекватності перекладу художнього тексту: типи міжмовної мовленнєвої кореляції. *Науковий Вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія, Педагогіка, Психологія»*. Вип. 34. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2017. С. 21–28.
7. Бойко Я. В. Когнітивний консонанс як фактор когнітивної аналогічності оригіналу і перекладу з позицій фреймової семантики (на матеріалі українських ретрансляцій творів У. Шекспіра). *Закарпатські філологічні студії*, 2021. № 20. С. 81–84.
8. Shakespeare, W. *Macbeth*. URL: <http://shakespeare.mit.edu/> (дата звернення: 08.12.2021).
9. Шекспір В. *Макбет* / переклад з англ. П. Куліша. Львів, 1900. 118 с.
10. Шекспір В. *Макбет* / переклад з англ. Т. Осмачки. Харків : Державне видавництво України, 1930. 150 с.
11. Корецький Ю. *Макбет* / переклад з англ. Ю. Корецького. Москва : Державне видавництво «Мистецтво», 1940. 164 с.
12. Шекспір В. *Макбет* / переклад з англ. Б. Тена. URL: <http://ukrknight.org.ua/ukrknight-text/415/> (дата звернення: 08.12.2021).
13. Шекспір В. *Макбет* / переклад з англ. О. Грязнова. URL: <https://ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9050> (дата звернення: 08.12.2021).

14. Бойко Я. В. Когнітивний консонанс як фактор когнітивної еквівалентності ретрансляції часово віддаленого першотвору. *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2021. № 3. Луцьк : Комуніальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. С. 3–12.
15. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Danbury: Lexicon Publications Inc., 1993. 1149 p.
16. Словник української мови : у 11 т. / І. К. Білоділ, А. А. Бурячок та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. Т. 5. Т. 6.

Boiko Ya. Cognitive dissonance as a factor of cognitive variability of the original and translation in the light of frame semantics (case study of Ukrainian retranslations of Shakespeare's plays)

Summary. The present research substantiates the concept of cognitive dissonance as a factor of cognitive variability of chronologically distant retranslations from the standpoint of the frame semantics. The material of the research is William Shakespeare's tragedy "Macbeth" (1605), which is chronologically distant original, and its five different Ukrainian retranslations performed by P. Kulish (1900), T. Osmachka (1930), Yu. Koretsky (1940), B. Ten (1986), and O. Gryaznov (2008). The article consistently presents the main stages of the research

which include the determination of the cognitive dissonance in the light of translation studies; justification of the cognitive variability of the original and translation as a result of cognitive dissonance of the author's and the translator's mental processes; modelling of the cognitive variability specifics of the original and translation in the light of frame semantics. From the standpoint of frame semantics, five slots (reference, emotivity, imagery, evaluation, and stylistic colouring) of the conceptual content of the original units and translation units are distinguished. By means of frame mapping, the ratio of the slots in the frame structures of the original units and translation units is carried out in order to identify the cognitive variability of their notional components in referential and evaluative terms. The cognitive variability of the original and translation is presented in four types: referential cognitive variant (discrepancy of the original unit in reference correlation), valorative cognitive variant (formation of a different evaluation of the conceptual content of translation units), notional cognitive variant (loss of emotivity, imagery, and stylistic colouring of the original unit), zero cognitive variant (lack of options for transferring the conceptual content of the original unit).

Key words: cognitive dissonance, cognitive variability, frame semantics, referential cognitive variant, valorative cognitive variant, notional cognitive variant, zero cognitive variant.